

Kommentaar: küüditamisest, selle uurimisest ja allikatest Läti uurimisprojektide taustal ajaloolase vaatepunktist

Aigi Rahi-Tamm

Küüditamine, nõukogude repressioonipoliitika üks hoobadest, on Eesti ajaloo- teaduses üks põhjalikumalt uurimist leidnud teemasid (Rahi-Tamm 2007).¹ Kahtlemata on selle tänini tundliku teema esilekerkimine ning päevakohasus seotud teatud tõusude ja mõõnadega, mil küüditamisest rääkimine kerkib kord avaliku tähelepanu keskmesse (näiteks kohtuprotsessid küüditajate üle, küüditamiste aastapäevad) ja vajub siis taas vaikusse (*unustage minevik, kesken- duge tulevikule*, Koorits 2009).

Küüditamist kui poliitilise vägivalda üht aktsiooni on vaadeldud peamiselt osana Eesti ajaloo- st, samas on nende sündmuste mõju äratuntav enamikus nõukogude perioodi kajastavates rahvastiku-, sotsiaal-, kultuuri-, majandus- alastes jm käsitlustes. Teatud elanikkonna isoleerimine oma põlisest eluko- hast kätkes endas tohutut traagikat nii väljasaadetutele endile kui ka nende kojujäänud lähedastele ja ühiskonnale tervikuna. Kuidas kõnelda neist sünd- mustest ja tollasest ajastust akadeemilise uurimise kontekstis ning selle kau- du laiemalt tänastele inimestele, uuele põlvkonnale, väljaspool nõukogude re- žiimi elanud inimestele, kuidas täita üldises teadmises auk, millest Nõukogu- de Eestis tuli aastakümneid vaikida? Küsimusega, kuidas uurida käib alati kaasas küsimus allikatest – mille põhjal toimunud analüüsida. Need probleemid on ühtviisi tuttavad kõigile nõukogude aja uurijaile Eestis, Lätis ja mujal- gi maailmas.

Käesolevas numbris vahendavad Maruta Pranka ja Irēna Saleniece, kelle artiklites küüditamine samuti keskse teemana üles kerkib, meile Läti suulise ajaloo uurijate kogemust, rõhutades biograafilise uurimisviisi ning suulise aja- loo allikate kasutamise vajalikkust lähiajaloo uurimisel ja mõistmisel. Kahte uurimisprojekti (“Kodumaja” ja “1949. aasta 25. märtsi küüditatute hääled”) ühendab soov rääkida mikrotasandi (kortermaja elanikud), üksikisiku (ema ja tütar) kaudu Läti 20. sajandi ajaloo valusaimatest punktidest, tehes seda in- tervjuutekstide ning nendega ühendatud arhiivi- ja isiklike dokumentide kaas- abil. Erinevate allikaliikide dialoog on kaheldamatult intrigeeriv, ka ridamisi

raskusi tekitav, kuid samas mitmeid uurimisvõimalusi pakkuv väljakutse, tõdeb Saleniece oma artiklis. Mitme projekti teostamisel Eestis edukalt rakendatud eluloolise käsitlusviisi tõhusus on kaasa aidanud erinevate distsipliinide lähenemisele (Kõresaar, 2003: 61–73) ning elavdanud diskussioone allikate kasutamise ja tõlgendamise üle. Ajalugude ja elulugude paljusus ning nende omavahelised puutepunktid on intensiivistanud mälu ja mäletamisega seotud väitlusi ka ajaloo teaduses (Jaago & Kõresaar & Rahi-Tamm 2006; Medijainen 2008: 10–14). *Ükskõik millise teemaga ajaloolane ei tegeleks, ta on pidevalt silmitsi mälu probleemidega, olgu siis vanade tekstide lugemisel arhiivis, monumentide vaatlemisel ajaloomaastikul või koguni ajalooliste filmide kasutamisel uurimistöös* (Kivimäe, 2003: 87).

Kuigi mälestuste kasutamine jääb ajaloolaste seas alati vaieldavaks, on teatud sündmusi, mille käsitlemisel moodustavad mälestused arvestava allikmaterjali. Kindlasti tulevad siinkohal arvesse küüditatute mälestused, mille baasil luuakse koondpilt küüditamistest ja repressioonidest. Teisalt kujundavad seda teadmist Nõukogude-aegsed arhiividokumendid, mis on samuti tekitanud hulgaliselt küsitavusi. 1990. aastate arhiivirevolutsioon, mis avas massilise juurdepääsu suletud ning salastatud fondidele, seadis ajaloolased silmitsi mitmete allikakriitiliste probleemidega – küsimused nõukogude dokumentide terviklikkusest (osalisest säilimisest, hävitamisest, jätkuvast suletusest), nende usaldusväärsusest, dokumendiringlusest, spetsiifilistest eripäradest, keelekasutusest jne moodustavad vaid osa neist (Tarvel 2000, Väljas 1999). Paljud nõukogude aja dokumentidel baseeruvad kirjutised on tänini varustatud rohketega allikaõpetuslike jm kommentaaridega, mida autorid peavad vajalikuks rõhutada, tulenevalt nende allikate kasutusspetsiifikast. Represseerimiste uurimisel on eriti aktuaalsed juurdlus-, järelevalve jm isikutoimikutes sisalduvate andmete usaldusväärsuse ning tõlgendamisraamide või -vabaduse probleemid, mis haakuvad küsimusega, mis tegelikult juhtus.

Irēna Saleniece kirjeldatud suulise ajaloo allikate ja arhiividokumentide dialoog avab killukese erinevate allikate kõrvutamisel ja analüüsil tekkivatest paljutahulistest kokkupuudetest. Laskumata siinjuures isikutoimikuid kirjeldavatesse nüanssidesse ja neis esinevatesse tüüpvigadesse (nt valesti kirjutatud isiku- ja kohanimed, ekslikud daatumid jne, Rahi 1996), keskendun järgnevas mõnele eriilmelisele represseeritute (sündmuste kaasaegsete ja suulise ajaloo kandjate) ja ajaloolaste (sündmuste vahendajate) dialoogi näitele.

1980. aastate teise poole poliitilised muutused tõstsid repressioonide teemaatika ja seni varjul hoitud isikulood ühiskondliku tähelepanu keskmesse, isikute rehabiliteerimine tõi inimesi arhiividesse tutvuma enda ja oma lähedaste isikutoimikutega nagu see ilmneb ka Maruta Pranka ühe intervjuueeritava (Laima) puhul. Ka Eestis näitas rahvas üles siirast soovi oma elukogemuse kaudu ajalookirjutust järele aidata, teha avalikuks eestlaste “tõeline ajaloo-

gu” (Kõresaar 2003: 63). Mõneks ajaks said kõigist ajaloo tundjad, et mitte öelda ajaloolased, on tõdenud ajaloo professor Jüri Kivimäe (Kivimäe 2003: 85). Plahvatuslikult kasvanud üldise teadmise, personaalse ja kollektiivse kogemuse ning ajaloo faktide omavahelise sidumise baasil tekkis omamoodi representatsiooninarratiiv (Anepaio 2003: 212–214), mille käigus kujunes välja ka rida stereotüüpseid hinnanguid sündmuste toimumise kohta (sh nt küüditati vaid rikkamaid taluomanikke, nn kulakuid, küüditamine oli eelnevalt teada jmt). Üks neist, mis puudutab küüditatute nimekirjade koostamist, saavutas laiemal kõlapinnal 2009. aastal, märtsiküüditamise 60. aastapäeval.

Küüditatavate nimekirjade koostamise põhimõtteid on tänini katnud teatud saladuseloor, sest küüditamise korralduslikku poolt kajastav julgeolekudokumentatsioon on auklik ja osaliselt rekonstrueeritav toimunud tegevuse põhjal. Teatavasti jagunesid 1949. aasta märtsiküüditatud laias laastus kahte kategooriasse – kulakud ja natsionalistid ehk rahvavaenlased. Kui kulakuks tegemine oli külarahvale üldiselt nähtav protsess – alates 1947. aastast tuli igal aastal maakonna täitevkomiteele esitada valla kulaklike majapidamiste nimekirjad –, siis rahvavaenlaste sekka arvamine jäi inimestele mõneti selgusetuks. Rahvavaenlase peamiseks tunnuseks oli arreteeritud pereliikme olemasolu perekonnas, kuid mitte ainult. Et aga *rahvavaenlaste* hulk oli *kulakutega* võrreldes suurem ning oma koosseisult kirju, hakkasid rahvas seas levima kõikvõimalikud versioonid küüditamise põhjustest, neist levinuimaks oli arusaam pealekaebajate aktiivsest tegutsemisest, millele pakub paralleeli ka Sale-niece artiklis käsitletu. Kaebamine, ähvardamine ja inimeste vastuolude võimendamine oli sõjajärgses Eestis muutumas nõukogude igapäevanähtuseks (Zubkova 2000: 171–198), mistõttu tundub pealekaebajate osalus nimekirjade koostamisel igati tõenäoline. Ajaloolase Andres Kahari põhjalik analüüs küüditavate kontingendi kindlaksmääramisest näitab selgelt, et nimetatud töö tehti ära julgeolekuministeriumis kohalikke võime (sh kaebajaid) kaasamata (Kahar 2007). Märtsiküüditamise 60. aastapäeva ürituste raames tekitas see väide paljudes vastuseisu ning põhjustas kohati suisa pahatahtlikke rünnakuid ajaloolase aadressil, eriti internetiportaalides (Lõhmus 2009).²

Erinevates küsitlustes, ankeetides, mälestustes³ esinev seletus *minu pere küüditati pealekaebamise tõttu* on levinud arvamus mitmel põhjusel. Nagu mainitud, oli kaebamine ja salakaebuste kirjutamine tollal levinud nähtus, mille põhjal inimesi arreteeriti, ülekuulamisele viidi, kulakuks nimetati, vallandati või muul viisil mõjutati. Kellegi hirmutamiseks lendu lastud käibefraas *ma lasen su Siberisse viia*, mis tuletas meelde 1941. aasta juuniküüditamist, omandas tagantjärele pärast selle kordumist 1949. aasta märtsis selgelt antud vihje, hukatusse saatmise tähenduse. Asjaolu, et kohalikud aktivistid olid kaasatud küüditajate operatiivrühmadesse ning nad jäeti äraviidud inimeste eluruumidesse nende mahajäänud vara üles kirjutama (küüditatute vara kon-

fiskeeriti), tegi neist kohalike inimeste silmis küüditamise kaassüüdlased ja pingestas inimsuhteid aastakümneteks. Teadmatus selle osas, milles perekondi konkreetselt süüdistati, võimendas rahva seas ringelnud oletusi, mida mälestustes (nii suulistes kui ka kirjalikes) on sageli esitatud teada-tuntud tõsiasja vormis. A. Kahari uurimus kirjeldab detailselt peamiselt julgeoleku keskaparaadi ja sõjaväe vastuluureosakondade kasutuses olnud alusmaterjale, mille põhjal määrati kindlaks väljasaadetavad isikud (dokumendid on leitavaid ka küüditatute isikutoimikutes). Nendeks olid nn natsionalistide ja bandiitide suhtes langetatud sõjatribunali otsuste koopiad, arreteerimismäärused, väljakirjutused erinõupidamise otsustest, õiendid kompromiteerivate materjalidega (nt teenistus Saksa sõjaväes, Omakaitstes) jms, agentuurmaterjalide põhjal koostatud memorandumid, väljavõtted agentuurasjadest, tšekistlik-sõjaväeliste operatsioonide raportitest, ülekuulamisprotokollidest jms. Julgeoleku käsutuses olid mitmete isikukartoteekide andmed, piirivalvest ja laevastikust saadi andmed emigreerunud isikute kohta jne. Sedavõrd massilise andmestiku juures, mida oli kordades rohkem kui seda ära kasutati, ei olnud vajadust täiendavate kaebuste kogumiseks ja seeläbi liigse tähelepanu tekitamiseks. Julgeolekuosakonnad, kellele oli küüditatavate perede normarv ette antud, üritasid umbes kuu ajaga nõutud koguses arvestustoimikuid ette valmistada. On täiesti ilmne, et selle aja jooksul ei jõutud välja selgitada kõiki natsionaliste, bandiite (nii tapetuid, süüdimõistetuid kui legaliseerunud), illegaale, bandiitide abistajate jt kategooriaid ega neid süüdistustele alusel ka kuidagi reastada. Dokumendid vormistati kiirustades ja pealiskaudselt, mis ilmneb rohketes eksitustes nimede ja elukohtade osas, tuvastamata on jäetud mitmed väljasaatmist välistavad asjaolud (näiteks mõne perekonnaliikme teenistus Punaarmees, partisanisalkades, riiklikud autasud jms). Küüditatavate hulka sattus väga erineva süüdistusastmega isikuid ja see on omakorda andnud tõuke oletusteks küüditamise põhjuste osas. Tänu ajaloolaste uuringutele on teadmised küüditamise tagamaade ja läbiviimise osas jätkuvalt avardumas. Teisalt võivad need minna vastuollu sündmuste tunnistajate ütluste ja arvamustega, mille on paljuski omaks võtnud ka nende järeltulijad.

Viimastel aastatel on selliseid konflikte mäletajate ja ajaloolaste vahel olnud teisigi. Neis on ajaloolastele üldsõnalisemalt etteheidetud nõukogude dokumentide ülemäärast usaldamist, neis sisalduvate laimavate süüdistuste võimendamist, arhiividokumentide lihtsakoelist ümberkirjutamist (Varju 2008: 39–41).

Arhiiviasja võivad ajaloolased teha, aga see, mis on ikka kohapeal, need mälestused jäävad kodu-uurijate pärusmaaks, sest dokumendid räägivad kuiva keelt, [---] paljud ajaloolased ei tunne kohalikke olusid ja teevad eksitavaid vigu (Paluoja 2009).

Teadagi peegeldab toimikutesse koondatud materjal sündmusi võimupositsioonilt lähtudes, kannatanute vaatenurk on neis olematu või õrnalt tajutav, mis

sunnib küsima, kas need, kes pole nõukogude ajal elanud ja tollaseid realiteete kogenud, üldse suudavad seda uurida (Annuk 2003: 19). Sama küsimuse võiks esitada ka nõukogude ajal ilmunud trükiste kasutajaskonnale:

Nõukogudeaegsete teoste kasutamisel tekkivaid allikakriitilisi probleeme ei ole alati suutelised edukalt lahendama isegi professionaalsed ajaloolased, kes on piisavalt vanad, et olla kursis Nõukogude režiimi eripäradega. Tulevikus, kui tuleb peale ajaloolaste uus põlvkond, kes oma nooruse tõttu on Nõukogude ajast vaid raamatutest lugenud ja seepärast ehk allikakriitikas nõrgemad, võib "paljude õigete seisukohtade" otsimine KGB aktiivsete meetmete tulemusel valminud propagandakirjandusest muutada uurimuste objektiivsust ohustavaks teguriks (Juurvee 2008: 53).

Kas kirjeldatud olukord, kus peamiseks usaldatavuse mõõdupuuks pürib isiklik kogemus, peaks kaasa tooma ajaloolase kapituleerumise (Brüggemann 2006: 122) või tuleks ajaloolase seisukoht kuulutada hoopis ülimuslikuks väitega, et ajaloolase esitus ja interpretatsioon sellises konfliktisituatsioonis on enamasti kaasaegse mälestusest üle (Mertelsmann 2006: 129)? Arvatavasti ei üht ega teist, ning mõttetu oleks siinkohal kasvatada ajaloolaste ja mäletajate kriisiks erinevaid lähenemisviise, arvamusi ja tõlgendusi. Iga ajaloolane sõlmib lugejaga mõttelise "tõlepingu", ta lubab, et ei valeta ega võltsi teadlikult (Tamm 2005: 20). Dialog suulise ajaloo ja arhiividokumentide vahel võib olla komplitseeritum kui see esmapilgul tundub, kuid see ei tohiks tähendada värava avamist lihtsustatud käsitlustele ega viia erinevate mäletamis- või tõlgendamisviiside eiramiseni või allikate valikulise kasutamiseni.

Lõpetuseks vaatlen lähemalt ka "Kodumaja" projekti, millest küüditamine jookseb läbi migratsiooni keskse komponendina ning tuletab meile elavalt meelde kodu kaotamise valu. Ühe Riia kesklinna majaanike portreeterimise kaudu pakutav sissevaade Läti 20. sajandi ühiskonnamuutustesse, erinevatesse sotsiaalsetesse protsessidesse on kahtlemata huvitav ja kaasa mõtlema ärgitav lähtekoht.

Tabasin end hiljaaegu mingil määral sarnaselt uurimisobjektilt. Süvenedes ühe 1951. aastal arreteeritud mehe elutee keerdkäikudesse, jäi mul ühtäkki silma Tallinn-Nõmme Õie tänava aadress. Olemasolevaid isikuloolisi andmebaase analüüsid selgus, et tegu oli korteriga, kust vahemikus 1945–1951 oli arreteeritud vähemalt 6 ja küüditatud 1 inimene. Selle korteri elanikke tabas sarnane käekäik: kõik nad mõisteti süüdi Vene NSV kriminaalkoodeksi kurikuulsal poliitilisel paragrahvi 58 alusel. Sedalaadi kokkulangevused tekitavad tahtmatult huvi selle maja ja õnnetu korteri vastu, mille üheks elanikuks on olnud ka Eesti Vabariigi minister (arreteeriti 1940. aasta oktoobris). Selliseid maju, mille lugu alles ootab oma uurijaid, on ohtralt. Kõigil neil on pakkuda killukesti ajaloo, mis vääriskid kokkusõlmimist ja laiemasse konteksti asetamist, et seeläbi rääkida rahvast ja tema minevikust.

Kindlasti võimaldavad majaelanike lood analüüsida vaadeldavat ajastut erinevatest vaatevinklitest, seda töötab ka nimetatud Riia kesklinna majaelanike taustakirjeldus. 1936. aastast tänapäevani asetleidnud sündmuste analüüsi põhirõhk on koondunud muutustele Läti elanikkonnas ja neid enimmõjutanud migratsiooninähtustele (põlisrahva sundmigratsioon itta, välispäritoluga rahvastiku sissevool Lätti), mille kaudu määratletakse suhtumine kodusse ja selle laiemasse tähendusse. Lapsepõlvekodu mõiste on rahvastikuteaduse olemuslik nurgakivi, see on koht, kus lapsele antakse edasi kõik see mida kultuuriks nimetatakse (Katus & Puur & Põldma 2002: 76). Teise maailmasõja ja okupatsioonide repressioonipoliitika tagajärjed demograafilisele arengule on nii Lätis kui ka Eestis tänaseni selgelt tajutavad: *Lätlased ja eestlased on ainsad omariiklikud rahvad Euroopas, kelle tänane arv on väiksem sajandialguse omast* (Katus 2000: 20).

M. Pranka artiklis avaldub nende tugevate sotsiaalsete järeilmõjudega sündmuste tagajärg ennekõike võraste pealetungis ja endiste majaomanike igapäevaelu stabiilsuse hävitamises. Domineerima jääb majaomanike tütarde kogemuse kaudu edasi antud kaotatud kodumaja ja selle tagasisaamise lugu. Maja teiste elanike, nii Lätti sisserännanute kui ka omanikest erineva sotsiaalse taustaga inimeste lugu jääb tugevalt tahaplaanile. Erinevate kogemuste ja suhtumiste võrdlus, mis on kahtlemata üks nõukogude aja mõistmise võtmevaldkondi, siin rakendamist ei leia. Dialoge naabrite vahel ei teki, samuti ei saa me midagi kuulda küüditatu ja küüditaja (kasvõi kaudsetest) suhetest, mis artikli küüditamise teemale fokuseeritust silmas pidades omaette tähendust võinuks omada. Avalikkus ootab pikisilmi küüditatu ja küüditaja dialoogi, mis enamasti avaldub vaid inimsusevastastes kuritegudes süüdistatavate isikute kohtuprotsessil kõlanud ütluste (Lõhmus 2007) või teatrilaval mängitu vormis (Vilipson 2007). Merle Karusoo loodud koondportree küüditipoistest ja -tüdrukutest (antud lavastuses olid nendeks enamasti vaestest peredest pärit lihtsad noored inimesed, kes värvati neile ootamatult rahvuskaaslasid küüditama), mis tekitas vaatajais vastakaid tundeid, täitis lavastaja seatud eesmärgi – ühiskonna puhastumise efekti, mida kinnitasid lavastusega kaasnenud arutelud nii ajakirjanduses kui ka küüditatute seas. Seega oleks antud projektil võimalus kaasa rääkida ka sedalaadi suhtetasandi nähtavamaks muutmisel.

20. sajandi ajaloo, paljude ajalooliste kokkupõrgete kõrgaja mõtestamine nõuab erinevaid lähenemisi, toimunud protsesside mikroajaloo tasandil uurimine aitab kaasa ajastu mõistmisele ning kannab inimeste tüüpiliste ja erandlike elukäikude kaudu edasi ajaloosündmuste mõju ühiskonnale tervikuna.

Kommentaariid

- ¹ Autori kommentaar on valminud teadusteema SF0180050s09 raames.
- ² Kuigi siin piirdun vaid 2009. aasta märtsiküüditamise aastapäeva ümber seonduga, mis meedia vahendusel on selgemini jälgitav, on rahvapärase teadmise ja ajaloolaste uurimistulemuste vastuolu jaotunud märksa pikema aja peale, väljendudes näiteks tagasisides ajaloolaste ettekannetele.
- ³ Arvamusi küüditamise põhjuste kohta on küsitud mitmete projektide raames, näiteks 1998. aastal Eesti Rahva Muuseumi küsimusleht nr 201 (1949. aasta küüditamine, elu asumisel), 1994. aastal Aigi Rahi poolt Tartumaal läbiviidud ankeetküsimustik 1949. aasta küüditamise kohta jne. Katke Olev Tõugjase vastusest küüditamise põhjuste kohta: *Meie maja teisel korrusel elas juba mitu aastat lätlasest fotograaf, kellega oli meil halb vahekord. Ta söimas meid fašistideks (küllap arreteeritud isa pärast), kuid peasi oli see, et ta ei maksnud üüri. Maja katust oli tarvis parandada, kuid selleks ei olnud raha, kõik kulus maa ja maja maksudeks. Lõpuks ütlesime talle küll korteri üles, sest meile pakuti head üüri, tehku me vaid korter vabaks. Selle peale mees vihastas ja lubas kätte maksta, mida ta tõesti tegigi. Meil polnud mingit tegu kulaklusega, olime oma üürniku kättemaksu ohvrid.*

Kirjandus

- Anepaio, Terje 2003. Eesti mäletab!? Repressiooniteema retseptioon Eesti ühiskonnas. Kõresaar, Ene & Anepaio, Terje (toim). *Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive*. Studia Ethnologica Tartuensia 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 206–230.
- Annuk, Eve 2003. Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega? Krikmann, Arvo & Olesk, Sirje (koost). *Võim ja kultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, lk 13–40.
- Brüggemann, Karsten 2006. Sõda ja mälu ehk ajaloolase kapituleerumisest. *Vikerkaar* 4–5, lk 122–128.
- Jaago, Tiiu & Kõresaar, Ene & Rahi-Tamm Aigi 2006. Oral history and life stories as a research area in Estonian history, folkloristics and ethnology. *Elore* 13 (1) (http://www.elore.fi/arkisto/1_06/jkr1_06.pdf – 21. oktoober 2009).
- Juurvee, Ivo 2008. KGB, Stasi ja Eesti luureajalugu. *Tuna* 2, lk 32–53.
- Kahar, Andres 2007. *Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministreeriumi tegevus 1949. a. märtsiküüditamise ettevalmistamisel Saaremaa osakonna näitel*. Bakalaureusetöö (juhendaja A. Rahi-Tamm). Tartu: Tartu Ülikool, eesti ajaloo õppetool (käsikiri).
- Katus, Kalev 2000. Rahvastiku areng. Rääts, Ebba (koost). *Eesti uue aastatuhande lävel. Väikerahva võimalused ja valikud*. Tallinn: TEA Kirjastus, lk 18–29.
- Katus, Kalev & Puur, Allan & Põldma, Asta 2002. *Eesti põlvkondlik rahvastikuareng*. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus.
- Kivimäe, Jüri 2003. Memosyne köidikud. Ajalood, elulood ja mälu. *Vikerkaar* 10–11, lk 84–89.
- Koorits, Vahur 2009. Aitab ajaloojamast. *Postimees*, 29. jaanuar.

Kõresaar, Ene 2003. Eluloolisest käsitlusviisist Eesti kultuuriteadustes. Jaago, Tiiu (toim). *Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 61–80.

Lõhmus, Alo 2007. Arnold Meri küüditas Hiiumaalt enamasti lapsi, naisi ja raukasid. *Postimees*, 8. september.

Lõhmus, Alo 2009. Siberisse saatis inimesi tuim süsteem. *Postimees*, 25. märts.

Medijainen, Eero 2008. *Ajaloo ja poliitika piiridel. Mõisteid ja mõtisklusi*. Tallinn: Koolibri.

Mertelsmann, Olaf 2006. Mälu ajaloo allikana? *Vikerkaar* 4–5, lk 129–135.

Paluoja, Silvia 2009. Inimmälu täiendab dokumentide kuiva keelt. Intervjuu koduloolase Sergei Seelandiga. *Pärnu Postimees*, 25. märts.

Rahi, Aigi 1996. Allikate komplekssest kasutamisest massirepressioonide ajaloo uurimisel. *Kleio. Ajalooline ajakiri* 3 (17), lk 27–34.

Rahi-Tamm, Aigi 2007. Nõukogude repressioonide uurimisest Eestis. Tannberg, Tõnu (toim). *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk. 30–64.

Zubkova 2000 = Зубкова, Елена. *Послевоенное советское общество политика и повседневность. 1945–1953*. Москва: Росспен.

Tamm, Marek 2005. Kas ajaloolased kirjutavad tõtt? *Haridus* 5, lk 18–20.

Tarvel, Enn 2000. Ajaloolase analüüsist. Tarvel, Enne (toim). *Ajaloolise töö otsinguil II. Suur kunst metodoloogia. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo metodoloogilise probleeme” materjalid*. Tallinn: Umara, lk 113–125.

Varju, Peep 2008. Kes kaitseks Eesti ohvitsere NKVD-KGB laimu eest? *Kultuur ja Elu* 4 (494), lk 39–41.

Vilipson, Liis 2007. *Küüditamise mälu kultuur Eestis: Merle Karusoo “Küüdidipoisid” kui selle osa ja hoidja*. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetool (käsikiri).

Väljas, Peeter 1999. Mõningatest julgeolekuorganite materjalidega seonduvatest allikakriitilistest probleemidest. Tarvel, Enn (toim). *Ajaloolise töö otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid*. Tallinn: Umara, lk 123–134.

Summary

Comments: Deportations, the Study and Sources in Latvian Research Projects from a Historian’s Viewpoint

Estonian historian Aigi Rahi-Tamm comments on the 1949 March deportations as described in Maruta Pranka’s and Irēna Saleniece’s articles in this journal issue.